

■ Rezeda Qəniyeva
professor

Tatar ədəbiyyatının XX əsrin başlanğıcındakı yeni renessansı, onun ümumrusiya və dünya arenasına çıxışı Abdulla Tukayın adı ilə bağlıdır. Tukay çox gənc yaşlarında vəfat etmiş, cəmi 27 il ömür sürmüşdür. Şairin tərcümeyi-halına, keşməkeşli taleyinə nəzər saldıqda qeyri-ixtiyari olaraq dahi Azərbaycan

hədə təcrübə əldə etməyə çalışır: həm Qərbdə, həm də Şərqdə. Humanist və İfşaedici pafosa malik olan rus ədəbiyyatı Tatar şairinin yaradıcılığına nəhəng ideoloji-bədii təsir göstərmişdir. Rus realizmi və romantizminin zəngin ideoloji-bədii təcrübəsi Tukaya ictimai-siyasi və sosial ziddiyyətləri aşkara çıxarmağa, tatar xalqının həqiqətlərinin ən mühüm mənavi tələbatlarına münasibət bildirməyə yardım etmişdir.

Hayatda ikan və ölümündən sonra Tukayın şəxsiyyəti, onun poetik fəaliyyəti daima iki yöndə xarakterizə olunurdu: "milli şair" və "xalq şairi". Məsələn, "Russkaya molva" (1913, 25 aprel) qəzetində məşhur publisist Cey Dağıstanlı (Azərbaycan yazıçısı Ceyhun Hacıbəyli iləqəlbəqədərki dövrdə bir imza ilə dərc olunurdu - X.N.) yazırdı ki, "Tukay doğma ədəbiyyatına yenilik, şərq ədəbiyyatına isə xalqlıq gətirmişdir". Tukay ədəbiyyata orta əsrlər

Puşkin, Lermontov - iki günəş -
Yüksəyə ucalmış,
Mənsə onların işığını əks etdirirəm
Ay kimi.

Abdulla Tukayın Puşkin lirikasından və onun "Qızıl xoruz" poemasından çoxsaylı tərcümələri vardır. Şairin özünün qəyd etdiyi kimi məşhur "Şurale" poemasını (1907) yaradan zaman o, Puşkinin romantik poemalarının təcrübəsindən bəhrələnməmişdir. Tukay "Yevgeni Onegin" in tatar ruhunda, tatar qahramanlarına milli variantını yazmaq arzusunda idi. Təəssüf ki, bu istəyi onun xəstəliyi ucubtından gerçəkləşməmiş qaldı.

Tukay tatar ədəbiyyatını inkişaf etmiş, yüksək bədii səviyyədə, sosial, mənavi, əxlaqi dəyərləri müdafiə edən şəkildə görmək arzusunda idi. O, "Milli hisslər" (1906) məqaləsində yazırdı: "bizim xalq da Puşkinlərə, Lermontovlara, Tolstoylara

ədəbiyyatının görkəmli əsərləri sırasına əlavə edilmişdir. O, obrazların inandırıcı şəkildə həyalıyı, niçin səlisliyi, danışq dilinə yaxınlığına heyran qalmışdı. Pyesi mükəmmal ədəbi nümunə kimi qiymətləndirən Tukay onu tatar dilinə tərcümə etməyə hazırlaşdı. Amma hansısa səbəbdən müəllifin niyyəti həyata keçmədi. Tukay "Müfəttiş" komediyasının realistik dərinliyi və satirik iştiaqətini yüksək qiymətləndirmişdir. N.V.Qoqolun yumoristik və satirik istedadının cizgilərini dostu Fatih Əmirxanın yaradıcılığında görürdü. Qayaz İsxak (Tatar Milli hərəkatının xadimi, yazıçı, publisist, nəşir, 1878-1954 - X.N.) tərəfindən tatar dilinə tərcümə edilmiş və "Alqasr-Əl-cədid" ("Yeni əsr" jurnalı, 1906 - X.N.) jurnalında dərc edilmiş "Köhnə dünya mülkədarları" povesti də Tukayın redaktorluğu ilə işıq üzünə çıxmışdır. Şairin F.M.Dostoyevskinin

Abdulla Tukay dünya ədəbiyyatı kontekstində

can şairi Nizami Gəncəvinin "İsgəndərname" poemasındakı böyük tarixi şəxsiyyətlərin, rəssamların, şairlərin xilaskarlıq missiyası haqqında ki sətirləri xatırlamalı oluruq:

*Ömründən keçərək tam iyirmi il
Şahlığa ucadan vurdurdu təbil.
İyirmi yeddiyə çatınca yaşı
Peyğəmbər olaraq ucaldı başı.*

Tukayın yaradıcılıq yolunun cəmi yeddi-səkkiz il sürməsinə baxmayaraq o, öz hərətəfli istedadını çox parlaq şəkildə görkəmli şair, satirik, publisist, jurnalist kimi aşkara çıxarmağa və əsərlərində yeni əsrdə tatar xalqının əldə etdiyi yenilikləri, islahatları dərinlən təsvir etməyə nail olmuşdur. Çoxəsrlik müstəmləkə zülmündən bezen tatar xalqı Tukayın poeziyasında azadlıq və xoşbəxt gələcək haqqında arzularının ifadəsini eşidirdi. Onun şeirləri yüksək milli ideallara ilhamlanır, ən uzaq, qarənliq tatar kəndlərinə qədər gedib çıxır və xalqın qəlbini ən zərif sirlərinə toxunurdu. Bu şeirlər əzbərlənir, oxunur, musiqiçilər onlara rəhni bəstələyirdi. Onun şeirləri xalqın nəğmələrinə çevrilirdi. Qalmaqal İbrahimovun (Tatar yazıçısı, dilçi, ictimai xadim, 1887-1938 - X.N.) yazdığı kimi Tukay "xalqın öz qəlbində gizlətdiyi, lakin sözlə ifadə edə bilmədiklərini dilə gətirmək bacarığına malik idi". Milli həyatın dərinliklərini tarixi və mənavi-mədəni yaddaşıla bədii dildə təsvir etmək bacarığı Tukay poeziyasının xalq arasında qeyri-adi uğurunun əsas səbəbi idi. Romantik şair Sağıt Ramiyevə tatar ictimaiyyəti, xalqı qarşısındakı vəzifəsindən bəhs etdiyi məktubunda yazırdı: "Mən axi sənin kimi təkcə şair deyiləm. Mən həm də diplomatam, siyasətçi və dövlət xadimiyəm. Mənim gözlerim çox şey görür, qulaqlarım çox şey eşidir". Həqiqətdən də, Tukay təkcə poeziya dahisi deyildi, həm də istedadlı nəsr, parlaq publisist, jurnalist, tarixçi, filosof, ictimai-siyasi xadim, xalqını dünya sivilizasiyasının inkişafının axarına qoşmağa çalışan diplomat idi.

TUKAY VƏ RUS ƏDƏBİYYATI

Tukayın ədəbi maraqları olduqca geniş idi. O, ictimai və estetik diapazonda şair olduğu halda, hər sa-

ərəb-fars-türk ədəbiyyatı ənənələri, Quran əxlaq-etik dəyərləri və ədəbi şərq romantizmi ilə təbiiyə olunaraq qədəm basmışdır.

Tukayın rus ədəbiyyatı ilə ilk tanışlığı Uralıskda baş tutmuşdur. Mədrəsədə təhsil aldığı zaman o, üç illik rus sinfini ziyarət edir. Axməttiş müəllimin rəhbərliyi altında onda rus ədəbiyyatına, onun görkəmli nümayəndələrinə qarşı sevgi yaranır. 1902-1904-cü illərdə, hələ öz əsərlərinin çapından əvvəl o, tərcümə ilə məşğul olmuş və İ.A.Krilovun yetmişdən artıq təmsilini uşaqlar üçün tatar dilinə uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə Krilovun təmsillərindən realist ənənəsi Tukayın yaradıcılığının tənzidli-İfşaedici motivlərinin formalaşmasında zəmin rolunu oynamışdır.

Tukayın ilk nəşr edilən "Müjrik yuxusu" (1905) əsərinin A.V.Koltoşvun kəndlilərin acı həyatından bəhs edən "Nə yatmışam, müjrik?" şeirinin sərbəst tərcüməsinin olması da simptomatik haldır. Tukay bir çox rus şairinin yaradıcılığı maraqlandırdı. Onların sırasında İ.I.Dmitriyevın, A.E.İzmaylovun, A.N.Maykovun, A.N.Pleşeyevin, İ.S.Nikitinin, V.A.Jukovskinin, K.D.Balmontun və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Oz qısa həyatı boyunca şair rus ədəbiyyatı dahiləri olan Puşkin və Lermontova hədsiz sevgi bəsləmişdir.

Şairin dostu, tatar teatrının əsasını qoyan məşhur artist Abdulla Karıyev yazırdı: "Mədrəsədə Tukayın elində həmişə iki qalın kitab görünürdü - Puşkinin və Lermontovun seçilmiş əsərləri. Onun oxuduğu rus şeirləri hələ də qulaqlarında səslənir".

Tukayın yaradıcılığının ilkin mərhələsi böyük rus şairinin xatirəsinə həsr etdiyi "Puşkinə" (1906) adlı romantik odasının (Oda - lirik şeir və musiqi janrı. Bir şəxsın, yaxud müəhim, tənənəl hadisənin şərafinə yaradılan şeir, məhni - X.N.) adı ilə bağlıdır. Burada Puşkin "günəş kimi parlaqdır, onun qəlbini çiçəkləndirən və gənc ruhlşu şeirlərlə ovunulayan dünya qədr nəhəngdir".

"Puşkindən və Lermontovdan nümunə götürürəm, davamlı olaraq poetik yüksəkliklərə qalxıram" - Tukay "Bir tatar şairinin düşüncələri" (1907) şeirində yazırdı. Ölümündən bir həftə əvvəl o, öz yaradıcılığının Puşkin və Lermontovun ilham perilləri ilə uyğunluğunu yenidən dərk edir:

ehtiyacı var. Yəni bizim xalqın əsl yazıçılara, rəssamlara... yeni həqiqi milli poeziyaya, musiqiyə və digər xalqların həyatında olduğu kimi təbiiyə aparar hər bir nəsnəyə ehtiyacı var".

Tanrının qisməti idimi, yoxsa taleyin hökmündən idi - həmin "milli Puşkin" tarixi-bədii missiyasını Tukay öz üzərinə götürməli oldu. Tatar, rus, xarici (Türkiyə, Fransa) publisistlərin, ədəbiyyatçıların bədii-tənqidli məqalələrində daima bu fikir qəyd olunur: "...həm tatar ədəbiyyatındakı roluna, həm də gənc tatar ədəbi dünyasına təsirinə görə Abdulla Tukay Puşkinlə müqayisə edilə və hətta haqlı olaraq "tatar Puşkin" adlandırılı bilər ("Musulmanskaya qazeta", 1914, №12-13)".

Tukayın şərq ruhunda Puşkinə və Lermontovun əsərlərinə nəzirlər yazan ilk tatar şairi onları da maraq doğurur. Dini motivlərin incələnməsində Lermontovun bədii təcrübəsi ona son dərəcə cəlbedici görünürdü. Tukayın Lermontovun "Dua", "Peyğəmbər" şeirlərinə yazdığı orijinal nəzirlər "Təəssürat" və "Peyğəmbər" şeirlərindədir. Şairlər insanın mənavi inkişafı və dirçəliyi dövründə Müqəddəs Sözün rolunun təsdiqi iştiaqətində bir-birinə yaxındırlar.

Nəzirlər yazmağa, yadətci eksperimentlər aparmağa, adaptasiyalar etməyə Tukayı sərbəst tərcümələr ustası şair-romantik V.A.Jukovskini ilhamlandırmışdır. Onu rus şairlərini təqlid etməkdə günahlandıran tənqidçilərlə mübahisələr edərkən Tukay açıq şəkildə bəyan etdi ki, Jukovskini onun digər xalqların ədəbiyyatının təcrübəsini mənimsəməsində əsas müəllimdir. Həqiqətdən də, rus, Avropa, şərq şairlərinin əsərlərinə nəzirlər yaradarkən Jukovskini kimi Tukay da tatar oxucusu qarşısında yeni poetik dünyanın qapılarını açan istedadlı tərcüməçi olaraq qalırdı.

Ədəbi uyğunlaşdırmalar və rus şairlərindən etdiyi bədii tərcümələr sayəsində Tukay İngilis, alman və fransız ədəbiyyatının Şekspir, Bayron, Şiller, Höte, Heyne və Beranqe kimi görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanış oludu.

Tukay A.S.Griboyedovun "Ağıldan bəla" komediyası ilə yaxşı tanış idi. Əsər tatar şairi tərəfindən rus

nin əsərlərində zəiflərin, həyatın girdabına sürüklənələrin psixikasının əksi haqqında dedikləri də təqdirə layiqdir. Ona A.Kuprinin, L.Andreyevin, S.Skitalitsın, M.Qorkinin əsərləri də məlum idi. "Kazana qaçmış" oçərkinde Tukay yazırdı: "Meşşşşlar, parazitlər, meşşşşlar! Qorkinin oxuyan zaman mənə onlara qarşı nifrət yaranır". O, Qorkini zəngin ənənələrin təsiri altında formalaşan - zirvəsində L.N.Tolstoyun dayandırdığı rus ədəbiyyatının "müqəddəs düzülüş"ünün yazıçısı hesab edirdi. Tukay L.N.Tolstoyun "bütün dünya insanların qəlbini fəth edən" "dünəsinin "müqəddəs parlaqlığı" öndükdə təzim edirdi. Tatar şairi üçün Tolstoy beynəlxalq-tarixi hadisə, "qəblərin qəlb", "insanlığın vicdanı" idi.

Bu cür hədsiz dərəcədə romantik rənglər altında o, nekrololo-məqaləsində Tolstoyun yaradıcılığı və şəxsiyyətini "müqəddəs təsbəhin bağı qırıldı" ("M?bar?k t?sbix ?zelde", 1910) kimi tənəttim edirdi. Kamil Mutiginin xatirələrinə görə, tatar şairi Tolstoyu hətta xarici görünüşündə də təqlid etməyə çalışdı: "Bəzən o, köynayının üstündən tolstoyşayağı kəmər taxır, çiyinə xalat salır, çarçığa gəzirdi. Tolstoyu və digər məşhur yazıçılardan təqlid etmək arzusu Tukayda həddən artıq güclü idi".

Eyni zamanda isə tatar şairi şərq poeziyasının kəriflərinin - Firdovsi, Xəyyam, Nizami, Rumi, Hafiz, Nevali, Füzuli və bir çox başqalarının yaradıcılığına hədsiz maraqla yanaşdı. Müasiri olduğu doğma şərq və əcnəbi dövrü mətbuatı izləyirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin başlanğıcının realist və romantiklərinin yaradıcılıq cəhədləri ona olduqca yaxın idi: Abdullaq Həmid, Namıq Kamal, Tofig Fikrət, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi və başqalarının. Beləliklə, Tukay şərq və qərb ədəbiyyatının təcrübələrini yaradıcı yöndə dəyişdirərək, dünya ədəbiyyatının təcrübələrinə müraciət edir və öz xalqının həqiqi milli ədəbiyyatını yaradırdı.

TUKAYIN YARADICILIĞININ TÜRKDİLLİ ƏDƏBİYYATA TƏSİRİ

Tatarların yaşadığı ərazidə kapitalizmin nisbətən tez inkişaf etməsi, milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, o cümlədən orta əsrlər dövründə (XII əsrin ikinci yarısından XVI əsrin birinci yansına qədərki dövr) tatar ədəbiyyatının humanist kökləri onun şərq, qərb və rus ədəbiyyatı ilə məhsuldar şəkildə sintezinə imkan yaratmışdır.

Bu, şərq xalqlarının ictimai və ədəbi-estetik düşüncələrinin inkişafına Tukayın yaradıcılığının müsbət təsirindən irəli gəlir. Tatar şairinin hələ sağlığında işıq dünyasına göz açmış topluları Kazan, Orenburq, Uralşık və Astraxandan - özünəməxsus darvaza rolunu oynayan, şərq və Avropa mədəniyyətinin görüşdüğü şəhərlərdən uzaq əyalətlərə yayılır, milli-azadlıq hərəkatının ideyalarını və qaxaxlar, qırğızlar, özbəklər, türkmənlər, qaraqalpaqlar, uyğurlar, kumıklar, taciklərin arasındakı artıq ömrü bitməkdə olan patriarxal-feodal ənənələri

ədəbiyyatı", 1961, №4, səh.44). Eyni anda iki ədəbiyyatın - türk dilində özbək və fars dilində tacik ədəbiyyatının banisi olan Sədrəddin Ayninin fikirləri də diqqətə layiqdir. Məşhur şair-tərcüməçi Semyon Lipkinin "Keçmiş Buxarada Puşkin haqqında eşitmişim" sualına Ayni cavabında "Əgirdim şəm də, oxumuşam da - Tukaydan öyrənmişəm" deyə cavab vermişdir. ("Sovet ədəbiyyatı", 1961, №4, səh.62). Bu, tatar şairinin yaradıcılığının rus, tacik və keçmiş rus, daha sonra Şərqi sovet türk dilində ədəbiyyatı arasında halqa rolunu oynadığı düşüncəsinin bir daha təsdiqi edir.

Tukayın vaxtsız ölümü və faciəli taleyi Rusiya imperiyasının milli qonşuları olan xalqlar arasında nəhəng rezonans yaradır, onun yaradıcılığına marağı gücləndirir. Dağıstanın ictimai xadimi, yazıçı Səid Qabiyevin redaktoru olduğu "Musulmanskaya qazeta" (1913, №16,18) və "Dağıstan üföqləri" (1913, №5) qəzetlərinin səhifələrində Tukayın istedadına dərin hörmətlə yazdığı publisistik məqalələri yer alır.

Səid Qabiyevi Tukayın həyat və yaradıcılığı ilə şairin şeirlərini rus di-

demokratik ziyalılığını A.Tukayı doğma istedad kimi qəbul etməyə, ondan öyrənməyə çağırır.

H.Qasimov məhz öz ədəbiyyatın çərçivələri daxilində qapanaraq doğma türk ədəbiyyatının dəyərləndirilməsində heç bir addım atmayan, Rusiyanın demokratik qüvvələrinin birlişməsinin əleyhdarı olan burjuva ziyalılarına qarşı çıxış etmişdir ("Bakı", 1913 2 iyul. "Kaspiy", 1913, 6 iyul).

Məşhur inqilabçı, ictimai xadim, yazıçı N.N.Nərimanov Tukayın və onun müasiri Azərbaycan satiriki Sabirin əmək sərf etdikləri nəhəng işlərə lazımcına qiymət verilməsinə və onların xatirəsinin gələcək nəsillər üçün əbədiləşdirilməsinə çağırır ("Besiret", 1914, №22)

Tukayın faciəvi ölümü qarşısında duran ictimai-siyasi dəyişikliklərin dərk edilməsi istiqamətində çar senzurası da hərəkətə keçir. Bu fakt milli-azadlıq hərəkatı ideyalarının dərinləşməsinə və Kazan jandarmı tərəfindən mütləqiyyət əleyhinə milli çıxış kimi qiymətləndirilən müxtəlif xalqların çalışqan və demokratik ziyalılar arasındakı dostluq münasi-

milli həqiqətləri əks etdirdiyi üçün yüksək qiymətləndirmiş, türk konservativ romantik-mədəhiyyəçiləri, kitabların şərab, musiqi, qızılgözü, bülbülə həsr etdikləri şeirlərdə dolduran sufi şairləri, o cümlədən, payız xəzərinə görə ağlayan mərsiyə deyənləri tənbəh etmişdir.

Tukayın ölümünün öldürümü münasibəti ilə yazılan ən yaxşı məqalələrdən biri türk ədəbiyyatçısı Məhmet Fuat Köprülüzadənin "Türk yurdu" jurnalında dərc edilən məqaləsidir. Burada ədalətli şəkildə qeyd edilir ki, "Tukayda siyasi tendensiya xüsusilə gücdüldür, bu cür böyük və fədakar şairi olan Kazan tatarlarının ədəbiyyatı möhkəm təməl üzərində dayanır, onun böyük gələcəyi vardır" ("Türk yurdu", 1914, №16, səh. 497-515. "Bakı", 1913, №190).

Bütün müəlliflər, o cümlədən də Köprülüzadənin Tukayın estetik baxışlarının genişliyi, onun Şərq və Qərb ədəbiyyatları ilə əlaqəsinin çoxətərli xarakterini qeyd edir. Tukayın rus və Avropa (xüsusilə alman) ədəbiyyatlarının uğurlu sintezi nəticəsində nail olduğu romantizmin zəngin köklərinə işarə edərək Köprülüzadə qeyd edir ki, gənc Tukay qısa zaman ərzində "rus və alman romantiklərinin səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir". (eyni neşr, səh. 510). Tukayın yaradıcılığının romantik xarakterini barədəki düşüncə təzisi son nəticədə digər türk ədəbiyyatçısı, tatar əsilli Əhməd Timerin ədəbi fəaliyyətində inkişaf yolunu tapmışdır. ("Türk mədəniyyəti", 1965, №31, səh. 471)

Əgər türk ədəbiyyatçıları Tukayın yaradıcı metodunu romantizmin "Avropa tipi" kimi təyin etmişdirsə, qaxaxlar, məsələn, Nazipa Kulcanova (ilk qaxax jurnalist qadın, 1887-1934 - X.N.) Abayın və Tukayın yaradıcılığını realizmə, "tənqidi ruhlu", rus klassik ədəbiyyatı ənənələri ilə sıx əlaqəli olan yeni istiqamət kimi nəzərdən keçirir. "Bu məsələdə və qaxax ədəbiyyatının inkişafındakı gələcək istiqamət haqqında deməliyəm ki, man rus və Avropa ədəbiyyatlarının yoluna üstünlük verim" - Kulcanova "Bizim ədəbiyyata baxış" məqaləsində yazır. "Məhz bu istiqamət Tukaya tatarlarda, Abaya işe bizdə məşhurluq qazandırdı". ("Kazak", 1916 №164)

Abdulla Tukay tatar ədəbiyyatının fəxri - bir çox başqırdların, qaxaxların, qırğızların, türkmənlərin, özbəklərin, kumıkların, qaraqalpaqların, çuvaş yazıçı və şairlərinin ədəbiyyata gəlməsinə vasitəçilik edib. Onların arasında S.Donetayevi, A.Tirayqirovu, A.Tokambayevi, K.Cunusovu, B.Kerbəqayevi, Ş.Tuktarbayevi, X.Niyazi, N.Batırmurzaev (ata), Z.Batırmurzaev (oğul), Oktay Çələbinin adlarını qeyd etməliyik.

Tukayın poeziyası məşhur qaxax romancıları Sabit Mukanovun həyat məktəbi olmuşdur. Tukayın sosial aktivliyi türbəsindekisi, başqırd xalqının inqilabı şəhərünün inkişafındakı rolunu Hədiyyə Dövlətinin (Başqırd yazıçısı, 1905-1954 - X.N.) "İrgiz" (1957) (burada "İrgiz" Qazaxıstanda çay) romanında göstərilir. Tatar şairinin məşhur başqırd şairi Seyfi Kudaşın başqırd və tatar şairi və yazıçısı, 1894-1993 - X.N.) yaradıcılığında xüsusilə parlaq və qabanq təsiri olmuşdur.

Əgər iyriminci əsrin əvvəlində Tukayın şöhrəti ancaq türkdilli çevrədə məhdudlaşdırsa, sovet və postsovet dövründə milli dillərə çoxsaylı tərcümələr sayəsində o, müxtəlif dillə və çoxxalqlı rus ədəbiyyatının sevimli şairi və qürur mənbəyinə çevrilmişdir.

"Abdulla Tukayın poetik irsi, onun möhtəşəm istedadı təkə tatar şairlərinin sərvəti deyil, o, qardaş ölkələrin bütün şairləri üçün qiymətli və əzizdir... Abdulla Tukay kimi gözəl istedad yetişdirmiş tatar xalqına eşq olsun!" Azərbaycanın xalq şairi Süleyman Rüstəm yazırdı.

Mənbə: gabdullatukay.ru

Rus dilindən tərcümə edən:
Xatirə Nurgül

Abdulla Tukay dünya ədəbiyyatı kontekstində

mübarizənin aktiv bələdçisinə çevrilir. Eyni zamanda onlar sosial və mədəni yenilənmə ideyalarına malik olan öz yeni romantik və realist ədəbiyyatının inkişafına təkan verir. Dostoyevski dövründə türk mədəniyyətinin nümayəndələri Tukayı orijinaldan oxuyurdu. Buna dillərin qohumluğu, ərəb əlifbasının ümumişlək olması, mədəni və ədəbi ənənələr təkan verir. Qaxax, qırğız, özbək oxucular Tukayın həmin dövrdə ictimai islahatların qarşısında böyük əngəl yaradan feodalizm qalıqları əleyhinə istiqamətlənən realist əsərləri ilə maraqlanırdı.

"Uklar" ("Oxlar"), "Yaşen" ("İldırım"), "Yalt-yult" ("Şəfəq") jurnalları və sitəsi ilə Buxara, Səmərqənd, Xorəzm şairləri (mədrəsə və ya analoji müsəlman təhsil müəssisəsinin tələbəsi). Şairlərdən adətən, islamın əsaslarını və ərəb əlifbasını, dini intizam və kəlliyatçı (xəttatlığı) öyrəndirir. X.N. Tukayın işıqları (sufi təriqətidə rehərlər - X.N.), əmirlər tərəfindən təbiiq olunan orta əsrlər cahiliyyəni tənqid edən şeirləri, felyetonları, operkələri ilə tanış olur və onları müsəlmanların həyatındakı geriliyə qarşı mübarizəyə çağırış kimi qəbul edirdilər.

Bütün bunlar "dın xadimlərinə" qəzəblənməsinə səbəb olur, şairlərdən, tatar şairinin - "öz şeirlərində "müqəddəs Buxarada" feodalizmin çürüklüyünü göstərməyə çəkinməyən "kafir Tukayın" (Ş.Xarışov. Poeziyanın qaribə dünyası. "Kommunist Təxistikastana", 1961, №97) əsərlərini orijinalda oxumağa cürət edənlərin təqibinə başlanırdı. Arınma tatar şairinin yaradıcılığında qaynaqlanan maarifi və inqilab ideyalarını Orta Asiya və Qaxaxıstanaya yayılmasını qadağan etmək artıq mümkün deyildi.

Oktayr çevrilişinə qədər yazıçılar, rus Şərqindəki türk və Avropalı nümayəndələri rus və ziyalı ədəbiyyatının humanist motivləri ilə Tukayın orijinal və tərcümə əsərləri vasitəsilə tanış olurdular. Məsələn, Qamçı Cunusov (Qırğız şairi - 1915-1988) yazırdı ki, "Tukayın şeirlərini qırğızlar rus ədəbiyyatını oxuduqları kimi həvəslə oxuyurdular" ("Sovet

line tərcümə edən tatar tələbələr tənis etmişdir. Texniki institutun iqtisadiyyat fakültəsinin tələbəsi Qəndərov bir dəfə axşam Səid Qabiyevə Tukayın vəfat etdiyini xəbər verdi. Bu kədərli xəbər onu iləndirən kimi vurdu. Həmin daşıq qələmə sarılaraq sonradan "Musulmanskaya qazeta"da (1913, №16) dərc edilən "şair Abdulla Tukayın xatirəsinə" başlıqlı məqalə və şeir yazdı. Səid Qabiyev üçün Tukay "Volqa çayının Boyanı (qədim rus dilində el şairi - X.N.)", "doğma aşiq", "doğma bard (el şairi) idi". "Həmin nəğmələr gah susqanlıqla, gah səsi-küylə bütün Başqırdıstanə, Tatarıstanə, Krımə və Türkdistan boyu yayılırdı. Bu səslərə diqqət və müdali və bu diqqətdə Rusiyadakı müsəlmanların işıqlı günlərini yaxınlığı duyulurdu". ("Musulmanskaya qazeta" 1913, №16)

Təqdirəlayiq hal odur ki, zamanın ictimai ziddiyyətlərini dərinlən düşünməyə vadar edən, çarizm və feodalizmin qalıqlarına qarşı aktiv mübarizəyə çağıran Tukayın ölümü Qaxaxıstan, Orta Asiya, Qafqaz, Dağıstanın gəncləri üçün böyük itki idi.

Tukay haqqında məqalələr "Kaspiy", "Russkaya molva", "Den", "İqbal", "Türkestaniki kuryer" qəzetlərinin səhifələrində dərc olunurdu. Görkəmli Azərbaycan satiriki Sabirin dostu və həmkiri məşhur jurnalist Hacı İbrahim Qasimov Azərbaycan

bətlərinə şahidlik edir. Bu cür arzulanmaz əhvalı aradan qaldırmaq üçün jandarm idarəsi Rusiyanın müxtəlif şəhərlərinə işıraqçı gəncilər və ziyalılara demokratik əhvalını nəzərdə tutan almanın vacibliyi haqqında tamamilə gizli məzmunlu məlumat yollayır. (Ukrayna SSRİ Mərkəzi Dövlət Arxivinin materialları əsasında)

Hətta şairin ölümündən sonra belə 1914-cü ildə keçirilən xüsusi müşavirə zamanı "Tukayın yaradıcılığında müsəlman kütlələrinin siyasi düşüncəsinə, qırğızların, qaxaxların, özbəklərin və türkmənlərin zehni həyatına mənfəi təsir etməsi" aşkar edildi. Məsələn, Tukayın "Orta məktəbdə milli ədəbiyyat dərsləri" kitab və məqalələri, "Xalq ədəbiyyatı haqqında" məruzəsi, "Yalt-yult" jurnalındakı çıxışlarının zərərliliyi qeyd edildi. (R.İ.Nəfiqov, Tatarların qabaqcıl ictimai düşüncəsinin formalaşması və inkişafı. Kazan, 1964, səh. 326-328)

Tukayın yaradıcılığının xalqlılıy, ictimai-siyasi xarakterini sənəbi neşirlərdə, xüsusən də türk dövrü mətbuatında dəfələrlə vurğulanmışdır. Məsələn, "İslam dünyası" jurnalı yazırdı: "Biz ətiraf etməliyik ki, Osmanlı türklərinin hələ ki, Abdulla Tukaya bənzəyən şairi yoxdur... bizim mədəhiyəyələrə ya paşalara, ya da paşaxalara müraciətlə yazılıb". ("Mir İslama" 1913). Jurnal Tukayın poeziyasını